

Filosoof Heleen Pott is bijzonder hoogleraar 'Kunst en samenleving in humanistisch perspectief'. Onlangs sprak zij haar oratie uit, vol pittige kritiek op het humanisme.

'Humanisme houdt hoe dan ook weekheid in', liet Michel Foucault, een van de meest invloedrijke denkers van de twintigste eeuw, zich ooit ontvallen. Sartre, al net zo'n spraakmakende Franse filosoof, moest ook niet veel van het humanisme hebben. In zijn roman 'Walging' voert hij een 'autodidact' ten tonele, die de hoofdpersoon voorhoudt: 'Er is een doel, meneer. Er zijn mensen... men moet hen liefhebben...' Sartre's held voelt daarop zo'n walging in zich opkomen, dat hij bij zichzelf zegt: 'Ik wil niet met dit humanisme geïdentificeerd worden, ik wil niet dat dit weekdier zich volzuigt met mijn goeie rode bloed. Ik zal alleen niet zo stom zijn te zeggen dat ik anti-humanist ben. Ik ben gewoon geen humanist, dat is alles.'

Filosoof Heleen Pott (1952) citeert Foucault en Sartre met een zeker genoegen direct in het begin van haar oratie – de toespraak waarmee ze als hoogleraar officieel haar leerstoel aanvaardde. Verderop gaat ze uitvoerig in op de recente humanisme-kritiek van een andere wilde denker: de Duitse filosoof Peter Sloterdijk *. Pott, docent aan de universiteit van Rotterdam en Maastricht, heeft haar deeltijd-hoogleraarschap te danken aan de (humanistische) Stichting Socrates. Waarom dan zo scherp ingezet?

Pott: "Omdat ik denk dat deze wilde denkers een probleem aansnijden dat humanisten niet serieus genoeg nemen. Sartre en Foucault vonden allebei dat het humanisme veel te gemakzuchtig reageerde op de gruwelen van de twintigste eeuw, met name de Tweede Wereldoorlog. Zelfs direct na die oorlog probeerden humanisten zichzelf en anderen nog wijs te maken dat de mens eigenlijk toch wel goed was, en dat we maar gewoon door moesten gaan met de vertrouwde pogingen om de mensheid verder te verheffen. Het kan best zijn dat humanisten op dat moment gewoon een beetje verdwaasd waren door de schok, maar ik ben het met Sartre en Foucault eens dat zo'n reactie veel te makkelijk is. Het lijkt alsof humanisten zichzelf voorhielden: 'We moeten nu eenmaal een ideaal hebben. Laten we dan maar blijven geloven in de goedheid van de mens.' Terwijl Auschwitz en Hiroshima die vertederende over de mens duidelijk logenstraffen, zou je zeggen. Humanisten waren almaar bezig een leuke fietsband op te pompen. Ze durfden de realiteit gewoon niet onder ogen te zien, ze waren te week om hun eigen traditie te bekritisieren. Zo zet je jezelf buitenspel."

Op de vuist

Kritiek heeft Pott ook op het hedendaagse humanisme. "Bij het voorbereiden van mijn oratie heb ik onder meer het boekje 'Werken met Waarden' gelezen, waarin het Humanistisch Verbond zijn agendapunten voor de nieuwe eeuw op een rijtje zet. Dat boekje zwijgt als het graf over alles wat met alledaagse politiek, macht en belangentegenstellingen te maken heeft – alsof het etaleren van goede bedoelingen belangrijker is dan het realiseren ervan."

'Werken met Waarden' is doortrokken van het paarse poldermodel, vindt Pott. Net zoals paars niet echt durft uit te vechten welke waarden nu het belangrijkste zijn (en in plaats daarvan op economische verworvenheden wijst), durft de humanistische beweging in 'Werken met Waarden' ook geen keuzes te maken. Solidariteit is belangrijk, maar individuele ontplooiing ook. Hard werken en genieten van je materiële verworvenheden? Prima. Maar als je wilt onthaasten, is dat evengoed mooi. Pott: "Het humanisme verenigt vogels van verschillende pluimage: je hebt VVD-humanisten, linkse humanisten, religieus humanisten, 'leuk levenskunst'-humanisten, positivistische humanisten, boeddhistische

humanisten. Als zij elk een prioriteitenlijstje zouden opstellen, gebaseerd op wat hen werkelijk beweegt, dan zouden ze in elk geval intellectueel op de vuist moeten. Maar die verschillen worden onder het tapijt geschoffeld, iedereen is als de dood voor debat. 'Werken met Waarden' wil het iedereen naar de zin maken en heeft daarom niets meer te melden, het geeft aan alle kanten mee: net een weekdier"

Pott voelt zich echter ook aangesproken door het humanisme. "Het zou nogal opportunistisch zijn om Socrates-hoogleraar te worden en onder-tussen de humanisten alleen maar als een clubje weekdieren te beschouwen! Voor mij is humanisme in essentie een serieuze poging om het in deze wereld te redden zonder beroep op een hogere macht, een opperwezen, of op heilige boeken waar het allemaal in zou staan. Dat is een uniek experiment in de wereldgeschiedenis. Het is wat mij betreft nog steeds een open vraag of een levensbeschouwing zonder God, en zonder zoiets als een warm, maar ongerijmd geloof in het goede, op lange termijn individueel en collectief werkt. Misschien is het een te moeilijke opgave. Maar we zijn er in zekere zin toe veroordeeld. Het lukt mij in ieder geval niet meer om in de god van de kleuterschool te geloven. En ik vind het ook een soort regressie om katholiek te worden, zoals nu in de mode is. Het idee dat er een God is die je de hele dag in de gaten houdt en die je beloont met een eeuwig leven als je braaf je best doet, of anders de hel - dat is echt te infantiel. Hoe lukt het die neo-katholieken toch om in zoiets te geloven? Ik zou teveel hulpconstructies nodig hebben om dat aan mezelf te blijven verkopen. Maar postmodern cynisme waarbij je je met niets meer engageert en alleen maar leuk wilt leven is op termijn vooral leeg en vervelend, en volgens mij ook geen optie."

Kathedralen

De hamvraag is de volgende, denkt Pott, verwijzend naar een uitspraak van Nietzsche. Als de geseculariseerde werkelijkheid niet langer troost en geborgenheid biedt, wat moet je dan doen? Je laten troosten door het denken? Bij wijze van toevluchtsoord filosofische kathedralen bouwen en die warm stoken met de illusies van het oude optimistische humanisme? Of proberen je hoe dan ook aan het leven zelf te warmen, en in de filosofie koel blijven analyseren, de onderkoeldheid van het denken verdragen? Pott: "Voor mij is het duidelijk: dat laatste. Filosofie moet laten zien hoe het zit, en niet hoe we het graag zouden hebben. Humanisme doet zich in de praktijk helaas vaak voor als een soort geloof zonder God, met alle functies van dien. Het wil geborgenheid bieden, je moet je eraan kunnen warmen. Eigenlijk een heel interessante parallel: zoals christenen wel moeten geloven dat God goed is, moeten humanisten van dit slag wel geloven dat de mens goed is. En dat is anno 2001 echt te argeloos."

"Ik zie Foucault en Sartre en ook Sloterdijk als 'koele' denkers die de humanistische kern juist willen behouden. Daartoe zoeken zij naar een 'ander' humanisme voorbij de argeloosheid. Dat doen ze op een radicale manier, die sommige humanisten niet aan zal staan. Maar ik kan me heel goed herkennen in hun project."

Gevoelig

Een van de eerste vragen binnen dat project is of het mensbeeld van het humanisme wel klopt. Humanisten verheerlijken van oudsher de rationele vermogens van de mens. Hun hoop is, dat goede lectuur het rationele in de mens cultiveert, waardoor automatisch een betere

wereld ontstaat. Ofwel: als jongeren maar de juiste boeken lezen, worden ze vanzelf modelburgers. Sloterdijk, de andere filosoof die een grote rol speelt in Potts oratie, denkt dat dit zogenaamde 'Bildungs-ideaal' niet meer werkt in de moderne informatiemaatschappij. Lezen is immers 'uit'. Volgens Pott heeft het ideaal nooit gewerkt. Lezen was altijd al een ongeschikt middel om het dierlijke in de mens te overwinnen. Pott: "Bildung is iets moois, maar opgevat als utopisch ideaal houdt het alleen maar de overspannen verwachtingen omtrent de mens overeind die juist bekritiseerd moeten worden. Dankzij de psychoanalyse weten we langzamerhand wel dat je die irrationaliteit en die dierlijkheid nooit kunt uitschakelen, wat je ook leest. Driften en verlangens krijg je nooit echt onder controle, daar zijn ze veel te fundamenteel voor. We zijn geen baas in eigen hoofd. Er was met dat ideaal gewoon altijd al iets mis."

Is het dan misschien een idee om in plaats van onze ratio onze gevoeligheid te ontwikkelen? De Amerikaanse filosoof Richard Rorty denkt van wel. Ook hij ziet een rechtstreeks verband tussen lezen en ideaal burgerschap. Alleen wil hij voor dat doel niet de stichtelijke filosofische teksten inzetten die humanisten van oudsher propageren. Hij wil dat we romans lezen. Door het lezen van romans leren we ons te verplaatsen in andere mensen en andere levenswijzen. Volgens Rorty een cruciaal emotioneel vermogen, dat maakt dat de democratie in het westen zo goed aanslaat. Hij zegt bijvoorbeeld dat 'De Negerhut van Oom Tom' enorm belangrijk is geweest in de afschaffing van de slavernij omdat Amerikaanse lezers in actie kwamen zodra ze door dat boek 'voelden' hoe onrechtvaardig slavernij is.

Pott gelooft niet dat het zo werkt. Natuurlijk, je kunt je emoties trainen door mee te leven met de personages in een boek. Maar alleen als die personages niet al te anders zijn dan wij zelf. Pott: "Die oom Tom in het boek is een onwaarschijnlijk vrome christen. Negentiende-eeuwse lezers raakten vooral ontroerd omdat een christen, iemand van hun eigen soort, allerlei onrechtvaardigheden moest ondergaan. Dit soort gemakkelijke ontroering heeft een dubbele bodem: 'kijk mij eens meeleven, kijk mij eens gevoelig zijn'. Als Oom Tom was neergezet als een fanatieke voodoo-adept, dan had het boek niet gewerkt, niemand had hem zielig gevonden, terwijl de slavernij er natuurlijk niet minder onrechtvaardig door was geworden."

"Er is nog een reden waarom ik denk dat Rorty's literaire zendingssarbeid niet werkt. Je kunt eenvoudigweg in de echte werkelijkheid niet voortdurend diepgaand meeleven met anderen - daar is de realiteit te wreed voor. Als je je steeds zou identificeren met de slachtoffers, bijvoorbeeld met de ouders van al die Palestijnse kinderen die dagelijks doodgeschoten worden, dan zou je gauw emotioneel uitgeput raken. Om onszelf emotioneel te beschermen, plaatsen we in het dagelijks leven een filter tussen onszelf en de werkelijkheid. Bij het lezen van romans hoeft dat nu juist niet. Dat heeft geen enkele consequentie, dus daar is dat filter afwezig. Het is veel makkelijker om geraakt te worden door het lot van een romanpersoon dan door het lot van een echte vreemdeling van vlees en bloed. Jammer, maar je wordt niet vanzelf een beter mens door aangrijpende verhalen te lezen."

Stokpaardje

Belangrijker dan het rationele denken en de empathische sensibeleiteit is wat filosofen de *imaginatio* noemen, denkt Pott. "Imaginatio kennen we uit de kunst, het is denken, voelen en voorstellen bij elkaar, actief en passief tegelijk. En heel belangrijk: de *imaginatio* brengt ontvankelijkheid voor nieuwe andere mogelijkheden, voor het onbekende, met zich mee." Die *imaginatio* moet een rol spelen in het soort filosofie waar Pott voor pleit. "Ik wil de kern van het humanisme graag behouden. Voor mij is dat: onder ogen zien wat het betekent dat de mens, zoals Nietzsche

zei, het nog niet-vastgestelde dier is. Wij zijn een soort kunstenaars: wij zullen onszelf moeten vormgeven, wij scheppen onszelf. Onze natuur is veranderlijk, en verandert ook steeds, onder invloed van de technologie - alleen we weten niet welke kant we op gaan. Er is niets in het universum dat ons de weg wijst. En zoals Sartre al opmerkte: dat maakt ons in zekere zin absoluut verantwoordelijk voor wie we zijn. Nadenken over wat wij met onszelf en deze aarde gaan doen, is daarom wel degelijk belangrijk. Het kan ook allemaal faliekant fout gaan - geen hogere macht die ons zal redden. En wat hebben we er tot nu toe eigenlijk van terechtgebracht?"

Van Foucault neemt Pott de wens over dat het humanisme onbestemder, 'gevaarlijker' wordt. Dat betekent ook: 'kritischer'. Zijn humanisten niet te argeloos? En zo ja, wat stelt het humanisme nog voor zonder dat 'argeloze' geloof in de vooruitgang en het goede van de mens?

Hun kritische '*imaginatio*' moeten humanisten volgens Pott zeker ook richten op maatschappelijke vanzelfsprekendheden. Pott: "Biotechnologie en informatietechnologie rukken op en we hebben totaal niet in het vizier wat de gevolgen zullen zijn. Het zijn systemen met een eigen logica, zeker in de marktdemocratie. Economische waarden zijn de enige die er in het neo-liberalisme nog toe doen, er wordt gedaan alsof Luilekkerland om de hoek ligt. En alsof het marktmechanisme een natuurwet is, in plaats van een menselijke constructie die ook anders kan. Op Prinsjesdag hoorden we dat het fantastisch met ons gaat - maar intussen voltrekt zich de verdere onttakeling van de verzorgingsstaat. De privatisering van publieke voorzieningen is niet te stuiten, de zorg, het onderwijs, het wetenschappelijk onderzoek - alles wordt handel, alles is te koop. Het erge is dat dat allemaal gebeurt onder regie van Wim Kok. Het hele idee van een overheid die sturend aanwezig wil zijn om de zwakken in de samenleving te beschermen, wordt door de PvdA zelf om zeep geholpen. Als de economische recessie een feit is, zal blijken dat we helemaal geen sociaal vangnet meer hebben. Dan kunnen we weer helemaal opnieuw beginnen. Maar processen als deze zijn niet zo natuurwetmatig als ze worden voorgesteld. De westerse wereld had zich de laatste tien jaar in sociaal-politieke zin ook anders kunnen ontwikkelen. Over dit soort 'vanzelfsprekende' ontwikkelingen en hun implicaties moet het humanisme nadenken als het zichzelf serieus neemt." **H**

* In Humanist van september 2000 stond een artikel over Sloterdijks kritiek op het humanisme.

Vorig jaar verscheen van Heleen Pott en Maarten Doorman het boek 'Filosofen van deze tijd'. Het boek, een inleiding op de moderne filosofie, is uitgegeven door Bert Bakker en kost f39,90

